

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اصول عقاید

(ذات، صفات ذاتی و صفات فعلی حق تعالی)

با توجه به دیدگاه‌های فلاسفه و متکلمان اسلام با تکیه بر قرآن و حدیث

تألیف

دکتر محمدحسین بیات

عضو هیأت علمی دانشگاه علامه طباطبائی

انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی

چاپ اول ۱۳۹۱

سرشناسه	بیات، محمدحسین، ۱۳۲۹-
عنوان و نام پدیدآور	اصول عقاید (ذات، صفات ذاتی و صفات فعلی حق تعالی) با توجه به دیدگاههای فلاسفه و متکلمان اسلام
مشخصات نشر	تهران: دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۳۹۱.
مشخصات ظاهری	۳۴۶ ص.
فروست	انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی، ۲۷۷.
شابک	۲-۰۳۰-۲۱۷-۹۶۴-۹۷۸-۱۰۰۰۰۰ ریال
وضعیت فهرست‌نویسی	فیا
یادداشت	واره‌نامه.
یادداشت	کتابنامه.
موضوع	کلام
موضوع	اسلام - عقاید
موضوع	خدا - صفات - تاریخ عقاید
شناسه افزوده	دانشگاه علامه طباطبائی
رده‌بندی کنگره	۱۳۹۱ ۶۹۴/ب/۲ BP
رده‌بندی دیویی	۲۹۷/۴
شماره کتابشناسی ملی	۲۹۹۸۵۱۰

انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی

شماره نشر: ۲۷۷

ISBN:978-964-217-030-2

شابک: ۲-۰۳۰-۲۱۷-۹۶۴-۹۷۸

اصول عقاید

(ذات، صفات ذاتی و صفات فعلی حق تعالی)

با توجه به دیدگاه‌های فلاسفه و متکلمان اسلام با تکیه بر قرآن و حدیث

تألیف

دکتر محمدحسین بیات

زیر نظر معاونت پژوهشی دانشگاه

چاپ اول: ۱۳۹۱ شمارگان: ۵۰۰ ناظر فنی: مهندس رضا دنیوی

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی

حق چاپ برای دانشگاه علامه طباطبائی محفوظ است. قیمت: ۱۰۰۰۰۰ ریال

سازمان مرکزی: تهران دهکده المپیک، تقاطع شهید همت، جنب پارک فرهنگ، صندوق پستی: ۱۵۸۱۵/۳۴۸۷

پیشگفتار

در این کتاب مباحث برجسته اصول عقائد از منابع اصیل کلامی و فلسفی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. از خوانندگان عزیز و بزرگوار انتظار دارد که با دیده دقت و تحقیق در آن بنگرند.

فی الجمله توجه خوانندگان عزیز را به نکات زیر جلب می نماید:

الف) برخی از عبارات عربی، عامّ از کلامی، فلسفی و یا آیات و احادیث به جهت رعایت اختصار ترجمه نشده است. لیکن فرائض در جملات قبل و بعد از آن‌ها بیان گر اهداف و مقاصد آن عبارات است.

ب) در این کتاب که بنایش به اختصار بود، منابع اصیل کلامی شیعی و سنی در بیان مباحث اثبات واجب الوجود بالذات و صفات جمال و جلال حق تعالی، مورد توجه بوده است. با روش عقلانی و برهانی، مطالب بررسی شده و در مواردی مورد نقد و یا ابرام، قرار گرفته است. و نیز مباحث عدل الهی و حسن و قبح ذاتی و شرعی و جبر و اختیار، به نحو اختصار و درخور این کتاب، مورد بحث واقع شده است.

ج) در این نوشتار، کوشش به عمل آمده تا مسائل فقط با برهان و با استناد به آیات قرآن و احادیث معتبر، کاویده شود و از عصیت پرهیز به عمل آید، که سخت گیری، تعصّب و خامی محض باشد. اصولاً مکتبی که برهان و قرآن دارد، دنبال عصیت نرود، چه خود قرآن به ما تعلّم و تفکر و استدلال آموخت و امر به تدبّر و تفکر کرد و راه علم الیقین و عین الیقین و حق الیقین را به ما نشان داد.

به هر روی، از دانایان و محققان و دانشجویانی که این نوشتار را مطالعه می کنند، امید دارد که اولاً با چشم بدینی بدان ننگرند، چه با این دید، خوبی‌ها نیز به صورت زشت

نمایان شوند؛ ثانیاً در مطالعه دنبال یافتن حقایق باشند، و با چشم عنایت بدان نگاه کنند، و ضعف‌ها را بزرگ نکنند، که مسلّم ضعف و خطا لازمه انسان غیر معصوم می‌باشد. به قول شاعر:

و عین الرضا عن کلّ عیب کليلة
کما أنّ عین السخط تبدی المساویا
گر هنری باشد و هفتاد عیب
دوست نیند به جز آن یک هنر

(د) نکته دیگر، مسئله ارجاعات این نوشتار است. ما کوشیده‌ایم منابع را در متن، داخل دو هلال بیاریم. همچنین در مورد آیات قرآن مجید، داخل دو هلال نام سوره و شماره آیات را نوشته‌ایم البته اگر در مواردی لازم به توضیح زیادی بوده، در آخر کتاب با عنوان یادداشت‌ها آورده‌ایم.

شایان ذکر آن که مباحث مهم کتاب، تحت عنوان «گفتارها» تنظیم شده، که هر گفتاری خود زیر مجموعه‌هایی دارد. گفتار اول، در باب اثبات ذات و صفات حق تعالی است؛ گفتار دوم، در بیان مسئله عدل الهی است؛ گفتار سوم، عدل الهی و ارتباط آن با قضا و قدر و جبر و اختیار، می‌باشد.

فهرست مطالب

مقدمه	۱
فصل اول. اصول عقاید و چستی آن	
۱-۱- تعریف علم کلام	۶
۱-۲- موضوع و فائده علم کلام	۷
۱-۳- هدف و غایت علم کلام	۸
۱-۴- وجه تسمیه و نام گذاری	۸
۱-۵- آغاز علم کلام و نخستین متکلمان	۹
فصل دوم. تعریف، موضوع و هدف علم فلسفه	
موضوع فلسفه	۲۴
مسائل و مباحث فلسفه الهی	۲۵
هدف و فائده دانش فلسفه	۲۶
سابقه دانش فلسفه و فلاسفه نام دار	۲۷
الف) فلاسفه و فلسفه پیش از اسلام	۲۷
ب) فلاسفه و فلسفه در تمدن اسلامی	۳۱
گفتار اول. ذات و صفات حق تعالی	
فصل سوم. اثبات ذات حق تعالی از نظر متکلمان	
الف) سخنان متکلمان شیعه و سنی در اثبات حق	۴۱
ب) نحوه استدلال اهل کلام در اثبات ذات حق تعالی	۴۵
ج) نگاهی نقد گونه به شیوه استدلال اهل کلام	۵۷

فصل چهارم. اثبات واجب الوجود از دیدگاه فلاسفه اسلامی

فصل پنجم. اثبات ذات حق تعالی از منظر قرآن مجید

- الف) اشاره قرآن مجید به برهان فطرت..... ۸۲
- ب) اشاره قرآن مجید به برهان حدوث و وجوب و امکان..... ۸۵
- ج) اشاره قرآن مجید به برهان حرکت..... ۸۸
- د) اشاره قرآن مجید به برهان‌های نظم و غایت..... ۹۱
- هـ) اشاره قرآن مجید به برهان صدیقین..... ۹۴
- و) اشاره قرآن مجید به خداشناسی دیداری (لقاء الله)..... ۹۷

فصل ششم. اثبات ذات حق تعالی از منظر احادیث

- الف) اشاره احادیث به برهان‌های حدوث و امکان و وجوب..... ۱۰۵
- ب) اشاره احادیث به برهان‌های نظم و غایت و مانند آن‌ها در شناخت ذات حق..... ۱۰۸
- ج) اشاره احادیث به برهان صدیقین..... ۱۱۱
- د) اشاره احادیث به خداشناسی دیداری برتر از برهان..... ۱۱۳

گفتار دوم. صفات حق تعالی

فصل هفتم. بیان مفهوم و معنی صفات ثبوتیه و سلبیه و انواع آن‌ها از دیدگاه متکلمان اسلامی

- الف) صفات ثبوتیه..... ۱۱۹
- ب) صفات سلبیه..... ۱۲۰
- ج) فرق صفات و اسماء..... ۱۲۵

فصل هشتم. تعداد صفات ثبوتیه و اثبات آن‌ها از نگاه اهل کلام

- الف) تعداد و نحوه اثبات صفات ثبوتیه از نظر متکلمان..... ۱۳۱
- ب) تعداد و نحوه بیان صفات سلبیه حق تعالی..... ۱۷۷

فصل نهم. بیان دیدگاه فلاسفه اسلامی در باب صفات حق تعالی

- الف) علم حق تعالی ۲۰۰
- ب) اراده و قدرت حق تعالی از نظر فلاسفه ۲۲۰
- ج) توحید ذات و صفات باری تعالی ۲۳۲

فصل دهم. کیفیت اتّصاف ذات باری تعالی به صفات ثبوتی حقیقی از دیدگاه متکلمان

- الف) بیان دیدگاه متکلمان اشاعره ۲۴۱
- ب) دیدگاه متکلمان معتزله در باب صفات ثبوتی حق تعالی ۲۴۵
- ج) نقد و بررسی آراء متکلمان اشعری و معتزلی در کیفیت اتّصاف ذات حق به صفات ثبوتیه ۲۴۸

فصل یازدهم. صفات حق تعالی از دیدگاه قرآن مجید و احادیث

- الف) توحید و انواع آن در قرآن مجید ۲۵۷
- ب) توحید و انواع آن از منظر احادیث ۲۶۹
- ج) علم، اراده، قدرت و حیات خداوند متعال از دیدگاه قرآن و حدیث ۲۷۶

گفتار سوم. عدل الهی و ارتباط آن با قضا و قدر و جبر و اختیار

- بخش اول: عدل الهی از منظر متکلم و فیلسوف ۲۸۷
- بخش دوم. عدل الهی از دیدگاه قرآن و احادیث ۳۰۵
- بخش سوم. قضا و قدر و جبر و اختیار و ارتباط آن‌ها با عدل الهی ۳۰۸
- نتیجه‌گیری نهایی ۳۳۴
- کتاب‌نامه ۳۴۱

مقدمه

بسم الله الرحمن الرحيم هست کلید در گنج حکیم

خدایا! تنها تو را سپاسگزارم و ثنا گویم و ستایش نمایم، که به صراط مستقیم قرآن و سنت حضرت ختمی مرتبت و اهل بیت مطهرش، هدایت فرمودی. چگونه توانم نعمت هایت را سپاس گویم، چه هر نفسی از حضرت لطفی و عنایتی به این کمینه بنده است، که در برابرش شکر و سپاس لازم باشد. هیچ کس را یارای شکر نعمت هایت نباشد، مگر آنکه خود از جانب بندگان خود را سپاس گویی، که: «اللهم احمد نفسك عمن امرته أن يتخذك وكيلاً، حمداً متحداً بك لا تنفصلاً ولا مفصلاً»، خودت به ما الهام کن تا ذکر الطاف بی کرانت از زبانمان جاری شود. «رب أوزعني أن أشكر نعمتك التي أنعمت عليّ وعلى والديّ وجميع إخواني المسلمين»؛ چه اگر توفیق دعا و نیایش نصیب این کمینه شود، آن از جانب حضرت باشد، چنان که اجابت نیز از صف ربوبی شرف صدور یابد.

هم دعا از تو اجابت هم ز تو	ایمنی از تو مهابت هم ز تو
یاد ده ما را سخن های دقیق	تا تو را رحم آورد آن ای رفیق
گر خطا گفتیم اصلاحش تو کن	مصلحتی تو ای تو سلطان سخن
و لولا شذاها ما اهتدیت لحانها	و لولا سناها ما تصورها الوهم

ثمّ السّلام و الصّلوات علی محمّد ممدّ الهمم من خزائن الجود و الکرم بالقیل الأقوم و آله آل الله البررة الکرام و سائط الفيض بعد النّبی للأمام.

باری مشیت الهی توفیق را رفیق شفیق این بنده کرد، که در باب اساسی ترین مسئله اعتقادی، یعنی خداشناسی از طریق براهین عقلی مبتنی بر آیات رحمانی و احایث نبوی و عترت طاهر و پاک و مطهر رسول گرامی، پژوهشی در وسع خود انجام دهم. امید آن دارم که خدای متعال

در پژوهش و تنظیم این مقال نیز کمکم کند، تا بتوانم مطالب را به گونه‌ای بیان نمایم که خوانندگان و روندگان به فراسوی زمان و مکان، در مطالعه آن خستگان راه نشوند.

در این مقدمه به نکاتی چند به نحو اجمال، پیرامون اصول عقاید و مباحث دانش کلام و فلسفه اشارت خواهد رفت. به جاست که پیش از ورود به مباحث مقدماتی، بحث را با چند حدیث آغاز کنیم:

قال رسول الله (ص): «يا عليّ لَأَن يَهْدِيَ الله بك رجلاً واحداً خيرٌ لك من الدّنيا وما فيها» [منية المريد، ص ۲۴۵]؛ یعنی: ای علی! این که خداوند انسانی را به واسطه تو هدایت فرماید، برای تو از دنیا و آنچه در آن است، بهتر باشد.

و قال الإمام أبو محمد الحسن العسكري (ع): «علماء شيعةنا مرابطون في الثغر الذي يلي إبليس و غفاريته، يمنعونهم عن الخروج على ضعفاء شيعةنا... فمن انتصب لذلك من شيعةنا كان أفضل ممن جاهد الروم ألف مرة لأنه يدفع عن أديان محيَّنا و ذلك يدفع عن أبدانهم» [احتجاج طبرسی، ج ۲، ص ۱۵۵].

اگر کسی تاریخ را بخواند و انصاف دهد، خواهد دانست که پیامبر اکرم (ص) و ائمه (ع) در هر دو میدان جهاد کردند و کوشیدند. مادام که کار با مباحث علمی پیش می‌رفت، به جنگ‌های خونین وارد نمی‌شدند. سخنان حضرت فاطمه زهراء سلام الله علیها و جناب مولا علی علیه السلام، در باب شورای سقیفه و مانند آن، ناظر به همین نکته می‌باشد. این عمل، شیوه جمیع امامان به حق شیعه بوده است. مجالس مناظره امام هشتم (ع)، در برابر عالمان دربار مأمون - خلیفه عباسی - و ارباب ادیان، و نیز سخنان علمی امام جواد (ع) در مجلس مأمون و معتصم با یحیی بن اکثم و ابوداود، ناظر به همین نکته است.

بحث و استدلال، از آموزه‌های قرآن مجید است، که موسی (ع) در برابر کافران و کاهنان، به استدلال و مسابقات عقلی و علمی دست می‌یازد و به کشتار و جنگ و ویرانگری نمی‌پردازد، مگر در فرجام کار، که شیوه‌های علمی کارگر نمی‌افتد، با هلاکت فرعون و یاران وی کار را به انجام می‌رساند.

اینک مباحث مقدماتی در فصول زیر، به اختصار آورده می‌شود.